

V O W, Vertrokken Onbekend Waarheen

van Kaloeshj in Galicië via Amsterdam naar Newburgh in Orange County, New York

Fred Geukes Foppen

Amsterdam, 23 juli 1921. Slechts een kort feitelijk familiebericht in *De Amsterdammer* herinnert aan Sara Salomea Schutzman: overleden “S. Schutzman, geh. m. I. Schutzman, v., 26 jr.”. Sara’s grafsteen staat op de Joodse Begraafplaats in Diemen.

Isidor, hij schreef zijn achternaam afwisselend met één of met twee n-en, Schutzmann en Sara Schutzman, beiden afkomstig uit Galicië dat in de tijd toen zij naar school gingen nog onderdeel was van het Oostenrijks-Hongaarse rijk, waren twee jaar eerder op 10 juni 1919 in Amsterdam getrouwd. Sara Schutzman was op 10 december 1894 geboren in Lemberg in Galicië. Lemberg kennen we nu als de Oekraïense stad Lviv. In het geboorteregister van Lviv staat dat Sara dochter is van Ester Malka Schindel, die ongehuwd samenwoonde met de schilder Abraham Izak Schutzman. Sara zou in haar huwelijksakte laten opnemen dat ze niet wist of en waar haar ouders leefden. In Sara’s overlijdensakte van 1921 heeft haar man laten aantekenen dat haar ouders in New York woonden. Het is aannemelijk dat Sara’s ouders al in 1912 naar Amerika geëmigreerd waren, want een zekere Abraham Schutzman in Lviv geboren op 15 juni 1871 en zijn vijfjarige zoon zijn in augustus 1912 uit Bremen op Ellis Island bij New York als immigranten ingeschreven. Abraham gaf op dat hij schilder van beroep was en dat hij in Brooklyn ging wonen bij zijn zwager Salomon Binder. De achternaam Binder komt later terug in de overlijdensadvertentie van Isidor. Daarin wordt Harry Binder genoemd als zijn neef.

Isidor Schutzmann was op 5 mei 1894 in Kaloeshj in Galicië geboren. In zijn geboorteakte staat dat hij de onwettige zoon was van Berl Schutzmann en Gaya Ashkenazy. In de aantekening van 30 juli 1926 bij de akte van Isidor Schutzmann in het Vreemdelingenregister van Amsterdam staat dat zijn naam ook Isaak Hersz Aszkenazy is met als uitleg dat zijn ouders “alleen kerkelijk getrouwd” waren. Isidor’s Joodse naam was Yitzak Hirsch ben Berel.

Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog woonden Sara en Isidor beiden in het Kroonland Galicië, dat toen onderdeel was van het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk; zij in Lviv waar ze een opleiding volgde tot concert pianiste, hij in Kaloeshj, een *shtetl* dat zo’n 100 km ten zuiden van Lviv ligt.

Galicië aan de oostkant van de Karpaten is waarschijnlijk rond het begin van de jaartelling door de Romeinen vernoemd naar Kelten die ook daar nederzettingen hadden. In het verleden hebben veel volkeren om die streek oorlog gevoerd. Tijdens de volksverhuizingen van de 3^e en 4^e eeuw zijn onder meer de Vandalen, de Visigoten, de Alanen en de Hunnen door Galicië getrokken. In latere eeuwen is Galicië onderdeel geweest van Polen, Hongarije, Slowakije, Litouwen, Oostenrijk, Sovjet-Unie en nu hoort het bij Oekraïne. De samenstelling van de bevolking is daardoor ook zeer divers, zoals al blijkt uit een bevolkingstelling in 1773; de grootste bevolkingsgroep bestond uit Polen, daarna de Roethenen zoals de Oekraïners toen werden genoemd, Joden, Duitsers, Armeniërs, Tsjechen, Slowaken, Hongaren, Roma. Een opvallend feit is dat meer dan de helft van de toen drie miljoen Galiciërs geregistreerd was als lijfeigenen, dus eigenlijk slaven, eigendom van de grootgrondbezitters. Deze vorm van slavernij is daar in 1781 door de Oostenrijkse keizer Joseph II afgeschaft. Bij een latere volkstelling in 1910 bleek dat 45% van de bevolking opgaf Pools te zijn, zij woonden voornamelijk in het noordelijke deel van Galicië dat tegen Polen aan ligt, 43% noemde zich Roethen of Oekraïner, en 11% Joods, deze twee bevolkingsgroepen woonden voornamelijk in het oosten en zuiden. De Polen waren rooms-katholiek, de Oekraïners oekraïens-grieks-katholiek en de Joden chassidisch.

Uit oude documenten kan worden afgeleid dat Joden al in de 13^e eeuw in Galicië zijn komen wonen, een groot deel van hen was uit Klein-Azië en Constantinopel naar het noorden weggetrokken en een ander deel kwam uit Hongarije en Polen, allen om armoede, vervolging en oorlogen te ontvluchten. Op hun tocht hebben velen zich juist in Galicië gevestigd omdat het daar in die tijd redelijk rustig was. Boleslaus de Vrome, hertog van Groot-Polen, had in 1264 in zijn Besluit van Kaloesh verordonneerd dat de Joden in zijn hertogdom wettelijk beschermd waren. Honderd jaar later zou koning Casimir III de Grote van Polen er bij Joden op aandringen om in zijn land te komen wonen, maar de goede verhoudingen zouden niet voor altijd zijn. Het begon in het noorden van Galicië waar Joden slachtoffer werden van discriminatie, vervolging en pogroms door Polen, maar daarna sloeg het ook over naar Oekraïners in het oosten.

Kaloesh was bekend geworden om zijn zoutmijnen en meertjes vol zoutwater die in het Roetheens *kaloesh* werden genoemd, vandaar de naam van het stadje Kaloesh. De zoutmijnen van Kaloesh waren rijk aan kaliumhoudend gesteente, kalushiet een kalium-calciumsulfaat erts, dat een belangrijke grondstof was voor kunstmest. Kaloesh had een relatief grote joods gemeenschap, in 1880 woonden er zo'n 4.400 Joden op een totale bevolking van 7.200. Er stonden acht synagogen in het *shtetl*. De Joden in Galicië en dus ook in Kaloesh hadden toen

Synagoge in Kaloesh

de gewoonte om alleen in de synagoge te trouwen. Hun huwelijk werd meestal niet in het burgerlijke bevolkingsregister opgenomen en daarom namen de kinderen vaak de achternaam van hun moeder aan, vandaar ook de aantekening in het Vreemdelingenregister dat Isidor Schutzmann eigenlijk Aszkenazy heette.

Rond 1900 was er veel armoede in Galicië als gevolg van jarenlange slechte oogsten. Die armoede in Galicië - volgens sommigen nog erger dan rond 1850 in Ierland, wat de aanleiding was voor de grote uittocht van Ieren naar Amerika - was zo schrikbarend dat het in het Pools een staande uitdrukking werd *bieda galicyjska* - Galicische armoede - dus straat-straatarm. De grote uittocht van de verarmde bevolking kwam op gang, dus al ver voor de Eerste Wereldoorlog, met als voornaamste eindbestemmingen Duitsland, Amerika en Brazilië. Deze emigratie raakte in een versnelling door de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog, maar deze emigratiegolf werd al in 1924 drastisch beperkt toen de Amerikaanse president Calvin Coolidge een nieuwe immigratiewet tekende. In Galicië werden verhalen verteld van bewoners die voor de Eerste Wereldoorlog naar Amerika waren geëmigreerd, daar tot de conclusie waren gekomen dat het leven in Amerika evenmin aangenaam was, na de oorlog weer teruggingen naar hun geboortegrond en daar ontdekten dat het onder het nieuwe Poolse bewind eigenlijk nog onaangener was dan voor de oorlog, een visum vroegen om weer naar Amerika te mogen terugkeren en tot de bittere ontdekking kwamen dat ze op grond van die nieuwe immigratiewet van 1924 niet weer naar Amerika mochten emigreren.

De directe aanleiding voor de Eerste Wereldoorlog was de moord op de Oostenrijkse aartshertog en troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie. De Servische vrijheidsstrijder/terrorist Gavrilo Princip had hen op 28 juni 1914 in Sarajevo doodgeschoten. Toen keizer-koning Franz Joseph van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije geen genoegdoening van Servië kreeg voor de moordaanslag op zijn neef, de troonopvolger en diens vrouw verklaarde Oostenrijk-Hongarije op 28 juli 1914 Servië de oorlog. De gedachte van de Oostenrijks-Hongaarse generaals was dat het veel kleinere Servië snel onder de voet zou worden gelopen, maar de tsaar van Rusland kwam Servië te hulp. Frankrijk en Engeland gingen Rusland helpen en Oostenrijk-Hongarije kreeg steun van Duitsland. De vier jaar durende Eerste Wereldoorlog was begonnen.

In augustus 1914 bij het begin van de oorlog overviel het Duitse leger het Russische leger aan het Oostfront aan de grens van Oost-Pruisen. Het Russische leger werd bij de Slag bij Tannenberg verslagen. Mogelijk overmoedig geworden door dit Duitse succes wilden hun Oostenrijks-Hongaarse bondgenoten de Russen, die bij het begin van de oorlog Galicië waren binnengevallen, terugslaan. Het Russische leger werd ver in Rusland teruggedreven, maar door tactische fouten van de Oostenrijks-Hongaarse legerleiding slaagden de Russen erin om uiteindelijk de Slag bij Lemberg, die gevoerd werd tussen 23 augustus en 11 september 1914, te winnen. Het Oostenrijks-Hongaarse leger van 1,0 miljoen man verloor 300.000 man aan doden en gewonden en 130.000 man aan krijgsgevangenen. Het Russische leger van 1,2 miljoen man verloor 255.000 man aan doden en gewonden. Tijdens de zware gevechten werden talrijke

Het stadscentrum van Kaloeshj eind 1914

steden in Galicië vernield, ook van Kaloeshj stond weinig meer overeind. De archieven van Kaloeshj met documenten van voor 1915 zijn tijdens de gevechten en plunderingen verloren gegaan.

Na de emigratiegolf tussen 1900 en 1915 was de bevolking van Kaloesj bijna gehalveerd. Galicië werd na de Eerste Wereldoorlog toegedeeld aan Polen, maar als onderdeel van het Molotov-Ribbentropact tussen Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie waarbij Polen werd opgedeeld werd Galicië in 1939 ingelijfd door de Sovjet-Unie. Na de inval door Nazi-Duitsland in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 hebben de Sovjetautoriteiten het grootste deel van de bevolking van Galicië min of meer gedwongen om voor het aanstormende Duitse leger naar Siberië te vertrekken, zo ook de meeste bewoners van Kaloesj. De Joden die niet naar Siberië waren vertrokken zijn in 1941 door SS-ers in de bossen rond Kaloesj vermoord.

We mogen aannemen dat Isidor Schutzmann en Sara Schutzman beiden bedacht hebben dat het beter was om het in het begin van de Eerste Wereldoorlog tijdens de gevechten tussen de Russische en Oostenrijks-Hongaarse legers zwaar getroffen Galicië te verlaten. Het lijkt erop dat Sara en Isidor begin 1915 samen naar Duitsland zijn vertrokken. In ieder geval woonden ze in maart 1915, dus een paar maanden na de Slag bij Lemberg, eerst een jaar in de Rossertstrasze 2 in Frankfurt, daarna verhuisden ze naar de Apostel Paulusstrasze 30 in de Berlijnse wijk Schöneberg. Het is niet bekend waarom Isidor uit Berlijn wegging, maar in november 1916 kwam hij in Amsterdam aan, waar hij zich bij de Vreemdelingendienst identificeerde met zijn Landsturmkaart, een identiteitsbewijs van de Oostenrijks-Hongaarse burgermilitie. Hij ging eerst op kamers in het pension van Polak in de Andreas Bonnstraat 17 hs. Daar moet hij Sara hebben laten weten dat ze ook naar Amsterdam kon komen, want eerst verhuisde Isidor op 20 december 1916 naar het pension van Pasdin aan de Marnixkade 109 en twee dagen later kwam Sara op dat adres bij hem wonen. In het Vreemdelingenregister staat dat Sara Salomea Schutzmann, zij nu ook met twee n-en, blond is en 1 meter 70 lang en dat de Vreemdelingendienst aanneemt dat ze Oostenrijkse is, “niet controleerbaar want Lemberg is oorlogsgebied”. Isidor is koopman van beroep, Sara leerling-pianiste. Opvallend is dat in het Vreemdelingenregister de aantekening staat, dat Sara de zuster van Isidor is, en in de akte van Isidor is bijgeschreven dat Sara zijn zus is. Ruim een jaar later, eind januari 1918, zijn ze ingeschreven in het pension van Marsman in de 2de Oosterparkstraat 123. De twee woonden in Amsterdam nergens erg lang. In februari 1918 verhuisden ze naar de Aert van Nesstraat 81a in Rotterdam. Isidor met als beroep koopman werd toen in het Vreemdelingenregister van Rotterdam ingeschreven als “Hoofd van het Gezin”. Sara moet zich verder bekwaamd hebben in het pianospel want ze staat nu vermeld als pianiste. Opvallend is dat ze in Rotterdam “Stiefzuster van het Hoofd van het Gezin” wordt genoemd. In november 1918 keerden Isidor en Sara terug naar Amsterdam waar ze in de Paleisstraat 23 gingen wonen.

Begin 1919 werd namens Isidor Schutzmann en Sara Schutzman een verzoek ingediend bij de Minister van Justitie, T. Heemskerk, dat de koningin dispensatie voor het huwelijk van Isidor en Sara zou verlenen. Dispensatie was nodig want volgens artikel 88 no. 2 van het Burgerlijk Wetboek was het bij wet verboden voor naaste familieleden met elkaar te trouwen, behalve als dwingende redenen werden aangevoerd, zodat het staatshoofd dispensatie kon geven. Deze dispensatie werd op 2 mei 1919 bij Koninklijk Besluit door koningin Wilhelmina verleend.

“Wij Wilhelmina, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden, ... hebben goedgevonden en verstaan ... dispensatie te verlenen ... tot het aangaan van een huwelijk tusschen Isidor Schutzmann en Sara Schutzman, oom en nicht ...”. In het *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 6 juni 1919 kondigden I. Schutzman, oom, en Salomea Schutzman, nicht, hun huwelijk aan dat op dinsdag 10 juni 1919 in de Nieuwe Synagoge op het J. D. Meijerplein zou worden gesloten. Isidor had in die jaren een winkel geopend aan de Nieuwendijk 160, waar hij gummiwaren en sanitaire middelen verkocht. Sara Schutzman is op 19 juli 1921 overleden, het is onbekend waaraan want het register met Amsterdamse Doodsoorzaken van het derde kwartaal van 1921 ontbreekt. Mogelijk was Sara ziek geworden, want op 16 april 1921 was haar tweejaar oudere nicht Bronislawa naar Amsterdam gekomen. In het Vreemdelingenregister staat dat Bronislawa, die vanaf 1913 ingeschreven stond in Dortmund waar ze werkzaam was als huishoudster, in het voorjaar van 1921 in de zaak van haar oom J. Schutzman, bedoeld is I. Schutzmann, aan de Nieuwendijk kwam wonen.

Bronislawa is in die tijd nog een paar keer heen en weer gereisd tussen Amsterdam en Dortmund en in november 1923 is ze uiteindelijk met het passagiersschip de *Tyrrhenia* uit Hamburg naar New York vertrokken. Bij aankomst op Ellis Island liet Bertha, zo noemde Bronislawa zich daar, weten dat ze muzieklerares was en dat ze op familiebezoek naar Brooklyn zou gaan. In 1924 diende ze een verzoek tot naturalisatie tot Amerikaans staatsburger in en in 1929 werd zij Amerikaanse.

Twee maanden na het overlijden van Sara hertrouwde Isidor op 21 september 1921 in Weesp met Wilhelmina Hartog de Vries. De twee woonden eerst in de Paleisstraat 23, waarna ze in 1923 naar de Breedeweg 19 hs in de Watergraafsmeer verhuisden, waar Isidor een huis - volgens de advertentie een “Heerenhuis met prachtige Tuin, 1 are 94, gevelbreedte 7,60 m” - voor 20.000 gulden had gekocht. Op 18 februari 1924 kregen Isidor en Wilhelmina een dochtertje dat niet levensvatbaar bleek. Na de verhuizing naar de Breedeweg werd “een flinke dienstbode gevraagd in klein gezin zonder kinderen, voor dag en nacht”. De dienstbode werd 25 gulden per maand geboden voor werk in het huis aan de Breedeweg en in de winkel aan de Nieuwendijk. De dienstbodes bleven kennelijk nooit lang, want ieder jaar stond er weer een nieuwe advertentie in de krant waarin een dienstbode werd gevraagd, soms heel specifiek een Duitssprekende dienstbode. De jaren gingen voorbij, totdat het fout ging tussen Isidor en Wilhelmina want Isidor plaatste een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* van 26 augustus 1937, waarin hij de lezer waarschuwde, “GEEN GELD OF GOEDEREN af te geven aan mijne Echtgenootte Mevr. Schutzman-de Vries, gewoond hebbende Breedeweg 19, Adam, daar door mij niets betaald zal worden”. Isidor Schutzmann stond vanaf 23 september 1937 ingeschreven op het adres van zijn winkel aan de Nieuwendijk 160.

Vrij snel daarna moet scheiding van tafel en bed zijn aangevraagd en uitgesproken, waarbij Wilhelmina 125 gulden per maand kreeg toegewezen. Op 5 juli 1939 staat in het Vreemdelingenregister een aantekening dat “Indien man zich meldt verzoekt de vrouw hiervan bericht. Hij is nl. door den rechter veroordeeld gedurende hun scheidingsprocedure fl. 125 p. mnd. uit te keeren. Eventueel Mr. B. E. Asscher (advocaat van de vrouw) waarschuwen”. Zoals blijkt uit vonnissen van de rechtbank in Amsterdam van maart 1940 en van het gerechtshof van mei 1941, waarbij de scheiding van tafel en bed bevestigd werd heeft Isidor die 125 gulden per maand nooit aan Wilhelmina betaald. Isidor was in de tussentijd namelijk op 27 mei 1939 met het *MS Zaandam* van de Holland Amerika Lijn uit Rotterdam naar Amerika vertrokken. Alleen staat hij niet op de passagierslijst vermeld als Isidor Schutzmann maar als Isaac H. Aszkenazy die zich volgens zijn eigen (onjuiste) opgave op 4 mei 1939 uit Amsterdam had uitgeschreven. Misschien kwam het Isidor wel goed uit dat niet veel ruchtbaarheid werd gegeven dat hij het land verliet. Op 5 juni 1939 is hij op Ellis Island geregistreerd, als Pools staatsburger, koopman, gehuwd, zijn vrouw woonde in de Lekstraat 154 in Amsterdam. Dat laatste was trouwens ook niet waar, ze waren al gescheiden van tafel en bed en zijn vrouw woonde toen al in de Van

Oldenbarneveldtstraat 110. Isaac vertelde de United States Immigrant Inspector dat hij geen Amerikaan wilde worden, dat hij niet zou gaan werken, dat hij zes maanden in het land wilde blijven en dat hij bij zijn zuster L. Binder in Watervliet bij New York zou verblijven - Binder is waarschijnlijk de naam van haar man; in de overlijdensadvertentie van Isidor staat dat zijn neef Harry Binder in Troy bij Watervliet woonde. De Vreemdelingendienst in Amsterdam kon Isidor Schutzmann op de aangegeven adressen in Amsterdam niet meer vinden en op 11 december 1939 werd hij ambtshalve uit de systemen afgevoerd als *VOW, Vertrokken Onbekend Waarheen*.

Meteen na zijn registratie op Ellis Island had Isidor, die zich toen Joseph noemde, een baan als export manager in een kledingbedrijf in New York gevonden, maar in mei 1940 duikt zijn naam ineens op in Reno in de staat Nevada. Het is aannemelijk dat Isidor een paar weken in Reno heeft gewoond, omdat de staat Nevada ook toen al snel en gemakkelijk een echtscheiding uitsprak als onderdeel van “an easy uncontested legal process”. In de *Reno Gazette-Journal* van 25 juli 1940 staat de mededeling, dat “in the second judicial district court of the state of Nevada in and for the county of Washoe J. Aszkenazy Schutzman also known as J. Aszkenazy plaintiff vs. Wilhelmina Hartog de Vries defendant on the ground of extreme cruelty and upon the ground of three years of separation without cohabitation” echtscheiding had geëist. In de krant van 23 september 1940 staat kortweg “decree granted”. Isidor was dus gescheiden. Wilhelmina Hartog de Vries heeft nooit geweten van haar scheiding in Amerika, want op haar persoonskaart in het Bevolkingsregister van Amsterdam staat vermeld dat haar huwelijk is beëindigd door het overlijden van haar man Isidor Schutzmann. In haar overlijdensaankondiging in *Het Parool* van 18 juli 1972 staat dan ook “Wilhelmina H. de Vries w. v. I. Schutzmann 79 j”.

In 1941 is Isidor gaan werken bij een kledingbedrijf in Poughkeepsie in de staat New York, dit bedrijf was onderdeel van Everetts Inc. met hoofdkantoor in Albany, New York. Bij Everetts ontmoette hij Celia J. Myers die bij haar ouders in Albany woonde. Zij zijn in 1941 in Albany getrouwd. In 1945 verhuisde het paar naar Newburgh in Orange County, New York, waar zij hun eigen kledingzaak, *Jocell's*, op 29 Water Street openden. In de *Newburgh News* van 24 augustus 1953 staat dat Joseph S. Ashakenazy Schutzman, zoon van Bernard en Clara Oshakenazy Schutzman, de dag er voor onverwacht aan een hartaanval – cause of death 420 - in zijn huis op 50 Le Roy Place in Newburgh is overleden. Hij ligt begraven op de Temple Beth Jacob's Cemetery.

Bijna een jaar na het overlijden van Isidor is in 1954 op de persoonskaart van Wilhelmina bijgeschreven dat haar man op 24 augustus 1953 was overleden. Wie dit aan het Bevolkingsregister van Amsterdam heeft laten weten is onbekend, in het archief van de City of Newburgh is geen spoor van een uitwisseling van gegevens gevonden. In ieder geval was deze mededeling voor Wilhelmina heel belangrijk, want op deze manier kon zij afstand doen van haar Poolse staatsburgerschap, dat ze door haar huwelijk met de Pool Isidor Schutzmann in 1923 had gekregen en kon ze het Nederlandse staatsburgerschap weer verkrijgen met alle sociale en juridische voordelen van dien. Polen lag toen nog aan de andere kant van het IJzeren Gordijn.

Isidor's vrouw Celia heeft een paar jaar later de kledingwinkel *Jocell's* verkocht en zoals zoveel oudere bewoners van New York is ze naar de zon in Florida verhuisd waar ze in 1975 is overleden en begraven.

Namen zijn op verwarrend verschillende manieren in documenten vermeld:

Sara Schutzman, ook Sara Schutzmann, Sara Salomea Schutzman,

Isidor Schutzmann, ook Isidor Schutzman, Jo Schutzmann, Isaak Hersz Aszkenazy, Yitzak Hirsh ben Berel, I. M. Ashkenazy, Joseph S. Ashkanazy Schutzman, Joseph A. Schutzmann, Isidor Schützmann,

Bronislawa Schutzman, ook Bronislawa Berta Schutzman, Bronisleae Schutzman, Brona Schutzman, Bertha Schutzman
Kaloesj en ook Kalusz, Kalush, Kalish.
Kalushiet en ook syngeniet,
Lviv en ook Lemberg, Lwow.

Bronnen

Algemeen Handelsblad, 26 augustus 1937, p. 12; 22 mei 1940, p. 8,
De Amsterdammer, 23 juli 1921, p. 3,
De Telegraaf, 29 mei 1919, p. 4,
Greenberg, J. H., From Rochel to Rose and Mendel to Max: First Name Amercanization Pattern
Among Twentieth Century Jewish Immigrants to the United States, MA thesis, City
University of New York, 2017,
Het Parool, 21 juli 1972, p. 6,
Lenecke, Linda, Stadt Dortmund Bürgerdienste,
McTamaney, Mary, City Historian, City of Newburgh, NY,
Koninklijk Besluit, 2 mei 1919, No. 63,
Mul, Erik, Nationaal Archief Den Haag,
Nederlandsche Staatscourant, n. 173, 5 en 6 juni 1941, p. 8,
Nieuw Israelietisch Weekblad, 6 juni 1919, p. 7; 23 september 1921, p. 6,
Noord-Hollands Archief, 21 september 1921, huwelijksakte I. Schutzmann/Wilhelmina Hartog
de Vries, no. 3050,
Reenen, Alex van, Stadsarchief Amsterdam,
Reno Gazette-Journal, 25 juli 1940, p. 16; 23 september 1940, p. 12,
Snel, Harmen, Stadsarchief Amsterdam,
Stadsarchief Amsterdam: 8 november 1916, vreemdelingenregister J. Schutzmann, volgno.
844; 22 december 1916, vreemdelingenregister Sara Schutzmann, volgno. 1097; 10 juni 1919,
huwelijksakte I. Schutzmann/S. Schutzman, no. 447; 19 juli 1921, overlijdensakte Sara
Schutzman, no. 4220; 23 juli 1921 vreemdelingenregister Bronisleae (Berta) Schutzman,
volgno. 1888; 15 februari 1924, overlijdensakte levenloos kind, akte 1092,
The Newburgh News, 24 augustus 1953,
http://agadd.home.net.pl/metrykalia/300/sygn.%20593/images/PL_1_300_593_0123.jpg
[https://avotaynuonline.com/2010/07/using-the-hebrew-calendar-to-solve-date-discrepancies-
in-genealogical-records-by-avrohom-a-krauss/](https://avotaynuonline.com/2010/07/using-the-hebrew-calendar-to-solve-date-discrepancies-in-genealogical-records-by-avrohom-a-krauss/)
<https://core.ac.uk/download/pdf/229297146.pdf>
<https://www.geshergalicia.org>
<https://heritage.statueofliberty.org/passenger-details>, List or Manifest of Alien Passengers
<https://www.jewishgen.org/yizkor/kalusz/kal576.html>
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/kalusz>
<https://kehilalinks.jewishgen.org/Kalush/kalush/EllisIsland-DB-Kalush.htm>
<https://kehilalinks.jewishgen.org/Kalush/kalush/trip.html>
https://www.stenenarchief.nl/hsa_all/hsa_view.php?editid1=41634&
en een bijzonder woord van dank aan Will Vlaskamp, onderzoeker Amsterdamse
Doodsoorzaken 1854 - 1940, voor het opsporen van talloze bronnen in Duitsland, Polen en de
USA.